

**"O'ZBEK TILINING IZOHLI LUG'ATI"DA AYRIM
ALEKTIZMLARNI LINGVOKULTUROLOGIK O'RGANISH
TO'G'RISIDA**

Isroilova Moxinur Boxodir qizi

Toshkent kimyo Universiteti Namangan fililali 2- bosqich talabasi.

90 773 04 06

Annotatsiya: *Ushbu kichik tadqiqot ishida o'zbek xalq dialektlari va ularning lingvokulturologik jihatdan o'rganilishi tahlil qilinadi. "O'zbek tilining izohli lug'ati" ga kiritilgan dialektlar topildi va ularning milliy ma'nolari tahlil qilindi.*

Kalitso'zlar: *dialekt, til, til madaniyati, madaniyat, milliy mentalitet, milliy dialektlar, til va madaniyat, til va dialekt, til va dialekt, til va dialekt.*

Kirish

Til ijtimoiy hodisa bo'lib, u bevosita jamiyatga xizmat qiladi. Jamiyat rivojlanishi bilan til ham rivojlanadi. Rivojlanishning bu ichki imkoniyatito'g'ridan-to'g'ri bizning dialektlarimiz orqali namoyon bo'ladi. Shunga asoslanib aytish mumkinki, bizning dialektlarimiz tilni doimiy ravishda oziqlantiradigan eng kattaqatlamdir.

Dialektlarnio'rganishko'pasrlaroldinboshlangan.Hechkingasir emaski, umuman turk dunyosidagi dialektlarni o'rganish 11-asrga, ya'ni Mahmud Koshg'ariyning"Devoni lughatit turk"asariga borib taqaladi. Shundan so'ng o'rta asrlarda o'zbek shevalarini o'rganish A. Navoiy nomi bilan bog'liq bo'lib, bu uning "muhabbat-ullug'atayn"asarida o'zaksinitopgan.19-asroxiriva20-asrboshlarida o'zbek lahjalari haqidagi ma'lumotlarni M. Terentev, A. V. Starchevskiy, Z. A. Alekseev, V. Nalivkin kabi rus turkologlarining asarlarida topish mumkin. 20- asrning 20-yillariga kelib mashhur tilshunoslar Professor Y. D. Polivanov, G. O. Yunusov, K. K. Yudaxin, V. V. ning sa'y-harakatlari

natijasida o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifi yaratildi. Reshetov. O'tgan asrning 50-yillaridan boshlab dialektologiya fan sifatida shakllandi va o'zbek shevalari keng o'rganildi.

USULVAMETODOLOGIYA

Dialektlar dunyoning barcha tillarida adabiy tilning asosi va yadrosidir. Dialektlardan yozib olingan dialektal materiallar nafaqat lingvistik material, balki xalq etnosining tarixi, madaniyati va aqliy xususiyatlarini aks ettiruvchi boy manbadir. Ayniqsa, bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarni ilgari sir ko'rsatmoqda. Shumaqsadda dialektlarni yozib olish va ular haqida ma'lum xulosalarga kelish, ularni ilmiy asosda o'z vaqtida o'rganish har qachongidan ham dolzarb bo'lib bormoqda.

Mustaqillik yillarida o'zbek dialektologiyasining deyarli barcha yo'nalishlari o'rganildi, ammo halio'rganish vatadqiq etish zarur bo'lgan jihatlari ko'p. Xususan, o'zbek tili va uning ma'nolarini tushuntiruvchi bir qancha lug'atlar mavjud bo'lib, bu lug'atlardagi dialektika haligacha o'rganilmagan. Bu "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi dialektizmlar bilan ham bog'liq.

"Innovatsiya-bu kelajak. Agar biz bugun buyuk kelajagimizni qurishni boshlasak, uni innovatsion g'oyalar va innovatsion yondashuv asosida boshlashimiz kerak".

Agar xalqlar halio'z vaqtida o'rganilmasa, ular vaqt o'tishi bilan foydalanishdan chiqib ketadi. Axir, "til doimiy ravishda o'sib boradigan va rivojlanib boradigan dinamik hodisa". Shu bois o'zbek tilshunosligida xalq shevalarining u yoki bu xususiyatlarini an'anaviy hamda tilshunoslikning yangi usullari bilan tadqiq etish eng dolzarb masala hisoblanadi. Tillarimizni o'rganish yosh avlodni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini yaratadi. Bu borada Prezidentimizning fikrlari Sh.M. Mirziyoev: "...o'zbek tilining o'ziga xos xususiyatlari, dialektlari, tarixiy taraqqiyoti va istiqbollari bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlar samaradorligini oshirish..." alohida ahamiyatga ega.

TADQIQOTNATIJALARI

Yuqoridagilardan kelib chiqib, o'zbek shevalarining katta qismi xalqimizning millatini aks ettiruvchi qadimiy merosdir. Shumunosabat bilan biz ushbu jihatlarni aks ettiruvchi ayrim dialektlarni lingukultural o'rganishga e'tibor qaratdik. Bundan oldin biz lingvokulturalizm haqida qisqacha izoh berishni joiz deb hisobladik.

Zamonaviy tilshunoslikning etakchi yo'nalishlaridan biri hisoblangan tilshunoslik 20-asrning so'nggi choragida shakllana boshladi. Tadqiqotlarga ko'ra, "Lingukulturalologiya" atamasi V. N. Telia boshchiligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog'liq holda paydo bo'lgan.

Atama lingukulturalologiya va tegishli jihatlar to'g'ridan-to'g'ri ushbu lingvistik daraja atrofida paydo bo'ladi. Jamiyat va bu jamiyatda yashovchiodamlar o'zlarining mentalitetiga qarab tilning madaniy tuzilishiga ta'sir qiladi. Tadqiqotchi olimlardan biri bu yo'nalishni quyidagicha izohlaydi: lingvistik madaniyat yoki lingvistik Madaniyatshunoslik bugungi kunda milliy ong, milliy tafakkur, milliy madaniyat, milliy ta'lim sifatida keng qo'llaniladigan "til- madaniyat-inson" uchligi doirasida tilni o'rganadi. U til ma'naviyat, milliy mentalitet, milliy xarakter kabi ko'plab tushunchalarning asosi ekanligini, ularning mohiyatitilsiz barqaror bo'lmasligini ochibberishni asosiy maqsad deb biladi (Mahmudov N. 2012: 3-16). Biz tadqiq qilmoqchi bo'lgan jihatlar oddiy xalq tilida doimiy ravishda qo'llaniladigan, faqat ma'lum bir mintaqa vakillariga ma'lum bo'lgan, millatimiz va qadriyatlarimizning asl qiyofasini saqlaydigan va tilimizga o'zgacha joziba bag'ishlaydigan dialektlarga asoslangan.

Quyida ushbu jihatlarni "O'zbek tilining izohli lug'ati"dagi ayrim shevalarimiz misolida ko'rib chiqamiz.

> Bakovul, bukovil- (Buxoro viloyati aholisi foydalanadigan dialekt)

1 to'ylarda ovqat tayyorlaydigan oshpaz. Uning yuzixuddi pechdanolingan nondek qizarib, mo'ylovi birdan kulrang edi. "Yoshlar".

2 (eskirgan so'z, ibora, tarixiy so'z ma'nosida) podshoh, xon va qo'shinlar uchun ovqat tayyorlashni nazorat qiluvchi, hukmdorga xizmat qilishdan oldin taomni tatib ko'radigan amaldor; bosh oshpaz (15-asr va undan keyin).

3 Aytishlaricha, butaom[ajabsanda] Bobursaroyining bakovullari ijodigategishli. K. Mahmudov, o'zbek an'anaviy taomlari. - Bu mening aybim, - dedi Bobur qat'iy ohangda, - bizning bakovullarimiz sizdan juda g'azablanishdi: ular sizga olibkelgan ovqatdan bir luqma ham yemaysiz. "Yoshlar". Bakovul bir uchida, bo'shashib turardi. "Sharq yulduzi".

4 (so'zning tarixiy ma'nosida) oltin O'rda xonligida maoshni armiyaga taqsimlash va o'ljani taqsimlash kabi vazifalarni bajargan yuqori martabali amaldor.

5 to'y va bayramlar (hayt) munosabati bilan o'tkazilgan kurash, poyga, echki (kopcari) kabimusobaqalarmenejeri.

6 Buhamto'yne'matibo'ladi. Harkimqo'ldan kelganini qiladi. "Kutish". Ota Ahmadjon, Meliqo'zi va bakovul musiqa sadolari ostida o'rta chiqishdi. "Yoshlar".

Muhokama

Ayyor va qulay vaziyatdan foydalanadigan odam. Qiz bo'yiga yetgandanso'ng, Mamasaid "tayyor sho'rva uchun bakovul" bo'ldi: "men eng yaqinamakiman, shuning uchun men ota o'rniga otaman", deb da'vo qildi u. "P. Tursun, O'qituvchi". Tayyor sho'rva yaxshi deyishadi! "S. Zunnunova, Olov". (7.145)

"O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" da quyidagicha ta'rif berilgan. Bakovul yoki bukovul (39) - Chingizxon davrida ovqat va ichimliklar tayyorlagan oshpazlar rahbari

> va Temuriylar sudida; 2 oltin O'rda xonligida maosh va mukofotlarni armiyaga taqsimlash, o'ljalarni taqsimlash kabi vazifalarni bajaradigan yuqori martabali amaldor. Bakuvulning hurmati juda baland edi,

tumanbeglar va mingbeglar ham unga bo'ysunishdi; 3 Buxoro amirligida bu taomni hukmdorga berishdan oldin tatib ko'rgan bosh oshpaz degan ma'noni anglatadi. Barak-

(asosanqishloqtomonidanishlatiladigansheva)chuchvara.1bo'rak(Janubiy

> Xorazm viloyatida yashovchi aholi foydalanadigan dialekt), chuchvara, pelmeni (Shimoliy Xorazm viloyatida yashovchi aholi foydalanadigan dialekt). Xorazm va Qoraqalpog'iston sharoitida go'mma va tuxum barak an'anaviy taom hisoblanadi."K. Mahmudov, o'zbek an'anaviy taomlari". Buvim taqillatadi. Omad tilaymiz buvim."Boychechak". 2 [Italiya-loy chayla] yog'ochdan yasalgan vaqtinchalik uy, yashash joyi. Barak tizimida binolar bir qavatli bo'lib, ko'pincha yog'ochdanyasalgan."N.Ismoilov,kasallarniparvarish qilish".Barakningo'rtasida joylashgan yog'och skameykada o'tirgan o'rtoq ma'ruzachining muloyim ovozi tingladi. "H. G'ulom, toshkentliklar. (7.163)

> Bibi-1 onaning yoki otaning onasi; buvisi (nabiraga nisbatan). Mehri Bibi, Xayri Bibi. Erta tongda ikki qo'shni - Bibi Zaynab va Hamida xonim sidqining hovlisiga rangpar yuz bilan kelishdi. "Mirmuxsin, plashli ayol."

2.u ayollar ismining old yoki orqa qismida keladi va qo'shma ismlarni hosil qiladi: Bibigul, Bibiniso, Bibinor, Bibisanam; Davlatbibi, Kenjabibi, Kimsanbibi. (Sayohatchi), Agar iloji bo'lsa, singlisi bilan birga (Gulnorning) onasi Gulsunbibini qishloqqa olib ketmoqchi ekanligini aytdi. "Oybek, Tanlangan Asarlar". (7.251)

> Boldiz-xotinining singlisi, singlisi-in-huquq. Boldiz asaldan shirinroq. "Maqol". Agar Yeznam meni bilsa, men Qunduzman, yor-yor, men boldogiga yopishgan Qunduzman, yor-yor."Qo'shiqlar". Menda shisha ham, bir shishasharob ham, bir qultum qizilsharob ham yo'q. "Mirtemir, Ishlaydi". (7. 308).

> Buvak - yangi tug'ilgan bola, chaqaloq. Buvak, oshqozoni to'lgan

bo'lsa-da, u hamma narsani sog'indi."S. Siyoev". Ovoz. - Ayting-chi, nima bo'ldi? - dedi Saltanbonu tizzasida o'tirgan oriq, oriq, ingichka oyoqli, katta qorinli nevarasi, ko'ksini zulukdek so'rib olgan. "M. Ismoilov, Farg'ona tong otguncha." (7.359)

>Bo'la-opa-singillarning bolalari (bir-biriga nisbatan). Shu payt eshikdan xolamning shaharda ishlaydigan o'g'li Rashid kirdi."A. Kochimov, Xalka". To'g'ri, qon sho'rlikni quritdi."Yoshlar". Hanifa uning qo'lga osilgan: - meni o'ldiring,meni o'ldiring, kelajak! "Yoshlar".

II qism bo'ling, etuk; standartga yetdi. Teshikdan qoplar to'lganini, donalari oltinga o'xshab qorong'i, toza ekanligini ko'rishingiz mumkin."G. G'ulom". Yurakning har bir bo'lagi erkin ursin va qalb ko'k tomirlarda ma'lum bo'lsin. "Yoshlar". Men quvonchga to'laman, mening go'zalligim, nigohim maftun. "Uyg'unlik, tong qo'shig'i." (7.407)

1Vayish-Ishkom. Barglar vayish shoxlarining shoxlarini ko'mdi, ular faqat ingichka novdalarda ko'tarilgan va uzumzorlar kesilmagan yoki kesilmagan."S. Nurov, o't sovuq bo'lmaydi". (7.435)

> Valish-Ishkom. Hovli unchalik katta emas, lekin u bir qator uylar va uylar bilan o'ralgan. Sovuqqa qadar turli xil uzumlar sarg'ayadi va quyoshda yotadi. "Gazetadan". (7. 438)

>Guzar- [fors-o'tish; ko'cha, mahalla]. 1 qishloqlar yoki mahallalarning chorrahalarida joylashgan choyxonalar, qassoblar, do'konlar kabi do'konlar bilan gavjum, gavjum joy. Bu mahallada uni [Yolchi] yoqtirgan ikki kishi bor edi. Biri guzarda temirchi bo'lib ishlaydigan Qorato'y, ikkinchisi Shokir Ota ismli kekxa odam."Oybek, Tanlangan Asarlar". Kuzgi havoning suyaklarini sovitishiga qaramay, choy ichuvchilar ko'p edi. "M. Ismoilov, Farg'ona tong otguncha."

2. yo'l. Qalmoqlar yurtiga oshiq bo'ldim. "Alpomish". Agar biz buni his qilsak, biz uni izlashga kelamiz. Bu Sulton edi, mening aziz do'stim, xush kelibsiz. "Murodxon". Men shlyapa kiyib, bir muddat qoldim. Men birdan bu

shaharni sevib qoldim. "Shakar bilan shirin".

3. qayiqqlarDaryoyokioqimnikesibo'tadiganjoy;kechma'nosidaishlatiladi.

4. Buxoro xonligida: mahalla. Guzargoh (forscha - o'tish) - Guzar joylashgan joy; o'tish biz ko'chada yashamaymiz, biz qarorgohda yashaymiz. "Aibek, Navoiy". (7.516)

Xulosa

Asrlar davomida shevalarimiz xalqning tirik tilida sayqallanib, adabiy tilimizga o'zgacha go'zallik baxsh etib kelmoqda. Shuning uchun biz keyingi tadqiqotlar millatimiz, til madaniyatimiz va mentalitetimizni o'zida mujassam etgan lingvo-madaniy yo'nalishdagi tadqiqotlar bo'lishini istaymiz.

FOYDALANILGANADABIYOTLAR

1. Ўзбекистан Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2018-йил 28 декабрдаги "Тараккиёт йулимизнинг шиддати янада ошаверади" мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халк сузи, 2018-йил, 29 декабрь.
2. Нурмонов А. Лингвистик тадқиқот методологияси ва методлари. - Тошкент: Академнашр, 2010. - Б. 44.
3. Mirziyoyev Sh.M. Milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchiligimiz timsoli. "O'zbekiston ovozi", 2019-yil 22-oktabr.
4. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. Toshkent, Fan. 2013-y. - 139b.
5. Maxmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo'llarini izlab // O'zbek tili va adabiyoti. - Toshkent, 2012. 5-son, 3-16b.